

Η πολιτισμική αξία των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων

της Κωνσταντίνας Γογγάκη*

*«Εάν άθλα θέλεις ψυχή μου να υμνήσεις
μη ζητάς άλλο φαεινό άστρο, λαμπρότερο του ήλιου
από τον αγώνα της Ολυμπίας»*

(Πίνδαρος, Ολυμπιονίκος 1, στ. 3-7¹).

*«Αρχαίο πνεύμ' αθάνατο, αγνέ πατέρα
του ωραίου, του μεγάλου και τ' αληθινού,
κατέβα, φανέρωσου κι άστραψε εδώ πέρα
στη δόξα της δικής σου γης και τ' ουρανού»*

(Κωστής Παλαμάς, Ολυμπιακός Ύμνος, στροφή α').

Τα δύο αυτά ποιήματα ανήκουν σε διαφορετικές εποχές. Στον 6^ο αιώνα προ Χριστού το πρώτο, και στο 1896 το δεύτερο, με μια απόσταση ανάμεσά τους σχεδόν είκοσι πέντε αιώνων. Υπάρχει, ωστόσο, μια υπόγεια φλέβα που συνδέει τις δύο, διαφορετικών εποχών, ποιητικές δημιουργίες. Κοινός τόπος: η Ολυμπία. Κοινός ορίζοντας: οι αγώνες. Κοινός στόχος: το προσκύνημα. Το προσκύνημα υποδηλώνει την ύπαρξη κέντρου, και κάθε «κέντρο», επισημαίνει ο Mircea Eliade², έχει ιερή θρησκευτική αξία.

Η πραγματοποίηση των αγώνων σε ένα «κέντρο» αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της αξιολογίας των Ολυμπίων και των άλλων μεγάλων αγώνων της αρχαιότητας. Οι αγώνες τελούνται δηλαδή σε τόπους οι οποίοι αποτελούν ισχυρά λατρευτικά κέντρα, που λόγω της ολοκλήρωσης της δημιουργίας του ολυμπικού πανθέου, η οποία συντελείται περίπου κατά τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου και λίγο αργότερα³, βρίσκονται σε φάση άνθισης. Οι προσκυνητές εισρέουν στους τόπους αυτούς για να αποδώσουν θρησκευτικές τιμές στους θεούς της περιοχής, εξευμενίζοντάς τους, κι ανανεώνοντας τους ιερούς δεσμούς μαζί τους, ζητώντας ταυτόχρονα τη συνέχεια της εύνοιάς τους. Λειτουργία των ιεροτελεστιών είναι περισσότερο η «μέθεξη». Με ενδιαίμεσο τη θρησκευτική λατρεία, η ομάδα έρχεται σε συνάφεια με τους κοινούς θεούς, αναπτύσσοντας ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στην ομάδα και τη θεότητα⁴. Η σε τακτά χρονικά διαστήματα επανάληψή τους ανανεώνει την αρχική συμφωνία, επικυρώνοντας τους δεσμούς που έχουν συναφτεί⁵, με επιτεύγματα από τα οποία απορρέει η «θεία χάρη»⁶. Μέσα σε ένα τέτοιο, πανελληνίας θρησκευτικής σημασίας, κέντρο, καθόσον γιορτάζεται ο θεός της περιοχής, ως σημαντικό μέρος των τελετών αυτών πραγματοποιούνται και οι αγώνες⁷. Οι τελευταίοι, κατά συνέπεια, αποτελούν την κορύφωση των εκδηλώσεων, κατέχοντας το κέντρο ενός πανηγυριού προσκυνητών, θεατών, ταξιδευτών, σε

έναν τόπο συνάντησης των πολιτισμών, αντιπροσωπεύοντας μαζί με άλλες ιερές τελετουργίες την ουσία της θρησκείας⁸.

Ένα άλλο συστατικό των πανελληνίων αγώνων είναι η εθνική τους αξία, που λόγω της ίδρυσης, επίσης στο τέλος της γεωμετρικής και κατά τη μεταγεωμετρική περίοδο, της πόλης-κράτους⁹, συνδιαμορφώνει το πρωτογενές υλικό αυτού που πολύ αργότερα θα αποκαλεστεί «εθνική συνείδηση»¹⁰. Η έννοια αυτή, της εθνικής συνείδησης, είναι μια επαναστατική κοινωνική παρέμβαση, σε μια περίοδο όπου οι θεσμοί και το κράτος αποτελούν απρόσωπους μόνο σχηματισμούς¹¹. Οι εθνικές τελετές συνιστούν επίσης επικοινωνίες ομάδων και μορφές συνάφειας με την «πατρίδα», όπου πομπός του μηνύματος είναι η ίδια η κοινότητα¹². Η συνεύρεση των Ελλήνων κατά την πρώτη φάση διαμόρφωσης του έθνους, που αρχίζει να αποκτά τα χαρακτηριστικά τα οποία διατηρεί αυτό μέχρι σήμερα, συντελείται και με αφορμή το γεγονός των αθλητικών αγώνων. Οι τελευταίοι εδραιώνονται στη συνείδηση του προς διαμόρφωση ελληνικού έθνους με ιδιαίτερα αποφασιστικό τρόπο, και πάντως σε ένα κλίμα ψυχαγωγίας και συνύπαρξης των πληθυσμών, κατοχυρώνοντας στην πράξη εκτός της σωματικής ανδρείας και μια πολιτική διαλεκτική¹³. Το ατομικό στοιχείο του Ολυμπιονίκη μετουσιώνεται σε συλλογικό, και οι αγώνες ανάγονται σε στοιχείο δόμησης της κοινότητας¹⁴.

Το στοιχείο που καθορίζει την πολιτική σημασία των Ολυμπίων και των άλλων ιερών αγώνων είναι η δημιουργία και η εφαρμογή του περίφημου θεσμού της «εκεχειρίας», της πολεμικής ανακωχής που εξασφάλιζε την ασφαλή τέλεση των αγώνων¹⁵. Τον πανάρχαιο θεσμό, κατά τη μυθολογία, επανακαθιέρωσε ο βασιλιάς της Ήλιδας Ίφιτος μαζί με τη διοργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων¹⁶. Η «εκεχειρία» δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο θεσμός που γεννήθηκε από τη σκληρή εμπειρία του πολέμου¹⁷, ο οποίος θεσμός έμελλε να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη του ιερού στον Αλφειό ποταμό ως πανελληνίου ιερού¹⁸. Σε μια περίοδο όπου ο πόλεμος αποτελούσε τον αναγκαίο διακανονισμό για την επίλυση των διαφορών μεταξύ των πόλεων-κρατών¹⁹, σε μια κοινωνία πολέμου θα λέγαμε, ο θεσμός αυτός γεννιέται ως απαραίτητος όρος για την επιβίωση των αγώνων ως θεσμού, αλλά και των αθλητών και των θεατών ως φυσικών προσώπων. Παρά τις όποιες αδυναμίες και

παραβιάσεις²⁰, ο θεσμός διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, όχι μόνο λόγω της αποτελεσματικής του παρέμβασης κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του, αλλά και λόγω της επίδρασης που ασκεί στις συνειδήσεις των ανθρώπων για τα οφέλη που καρπώνονται οι λαοί υπό το καθεστώς της ειρήνης. Γιατί μόνο σε μια ατμόσφαιρα γαλήνης και συνεργασίας μπορούν να απελευθερωθούν οι δημιουργικές δυνάμεις των αθλητών, και γενικότερα των ανθρώπων. Και μόνο αυτό το κοινωνικό κλίμα συμμαχίας και αρμονίας είναι κατάλληλο για την ανάπτυξη γόνιμης ανταλλαγής ιδεών, καθώς επίσης φιλοσοφικών και καλλιτεχνικών αξιών²¹.

Η κοινή συνύπαρξη σε ένα ειρηνικό και ψυχαγωγικό²² πλαίσιο πολυφωνίας προσδιορίζει και τον κοινωνικό και παιδευτικό χαρακτήρα των αγώνων, χωρίς να υποτιμάται και ο οικονομικός τους χαρακτήρας²³. Στο Πρυτανείο ασκούνται μαζί οι αθλητές του δρόμου και της πάλης²⁴, εκεί παρατίθεται φαγητό στους Ολυμπιονίκες²⁵, στο γυμναστήριο της Ολυμπίας ασκούνται οι αθλητές του πεντάθλου και οι δρομείς²⁶, ενώ παρακάτω αποδίδεται δικαιοσύνη στην Ολυμπιακή βουλή²⁷. Ο περίβολος του Αρχαίου Γυμναστηρίου αποτελεί και το βουλευτήριο των Ηλείων, όπου γίνονται επιδείξεις αυτοσχέδιων ρητορικών λόγων και κάθε είδους συγγραμάτων²⁸. Ένα σύνολο δηλαδή που ισορροπεί, παρά τις διαφορετικές λειτουργίες και οπτικές, στον ίδιο χώρο και χρόνο. Με τους Ολυμπιακούς αρχικά, και με την ίδρυση των Πυθίων και των άλλων αγώνων αργότερα, παράλληλα με το ουσιαστικό και το τελετουργικό μέρος των αγώνων, διαμορφώνεται ταυτοχρόνως και ένα σύστημα κανόνων, υποχρεώσεων και δικαιωμάτων των αθλητών, το οποίο καθορίζει την ανάπτυξη όρων και διατάξεων, από τα οποία γεννιέται ένα πλαίσιο δικαίου και ηθικής²⁹. Με άλλα λόγια, στην Ολυμπία λειτουργούν «θεσμοί», που λειτουργούν κοινωνικοποιώντας αφενός³⁰ και αφετέρου εκπαιδεύοντας τους αθλητές και τους θεατές σε ένα αξιακό σύστημα, του οποίου βάσεις είναι η ισότητα, η φιλία, η απόδοση δικαιοσύνης και η ηθική³¹ - αξιών, δηλαδή, που θέτουν τις απαρχές του σύγχρονου ολυμπιακού κινήματος³². Δημιουργείται μια «ενότητα παιδείας», όπως είπε και ο Ισοκράτης, αναδεικνύοντας και τον πολλαπλό ρόλο των αρχαίων αγώνων³³. Οι Ζάνες, τα αγάλματα του Δία τα οποία δημιουργούνται από τα χρήματα των παραβάσεων του αθλητή³⁴, αποτελούν μια μορφή μεταμέλειας, ενώπιον του θεού του οποίου παραβίασαν την ιερή συμφωνία, του όρκου³⁵. Αποτελούν, όμως, ταυτοχρόνως, τον παραδειγματισμό της τιμωρίας και την καταδίκη της ανηθικότητας, συνιστώντας ιστορικά τους πρώτους κανόνες της έντιμης αθλητικής συμπεριφοράς, δηλαδή του «ευ αγωνίζεσθαι»³⁶. Ανάμεσα στους κανόνες αυτούς

υπάρχει και η περίφημη διάταξη «μηδένα επί ολυμπιακή νίκη διδόναι χρήματα»³⁷, που θέτει ως παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά της Ολυμπίας την αξία του ερασιτεχνικού αθλητισμού³⁸.

Η έκφραση της ηθικής δεοντολογίας με τον παραπάνω τρόπο, με τη δημιουργία δηλαδή των αγαλμάτων (που αποτελούσε ένα μόνο μέρος της τιμωρίας, αφού υπήρχαν και σκληρότεροι όροι για τους παρανομούντες αθλητές), δηλώνει και το ανώτερο επίπεδο στο οποίο έχει αναχθεί η γλυπτική τέχνη την εποχή εκείνη, αλλά και τη στενή σχέση που έχουν αναπτύξει εν γένει οι καλές τέχνες με τον αθλητισμό³⁹. Η αρχαία ελληνική τέχνη έχει απαθανάσει το ανθρώπινο σώμα, και ιδιαίτερα το γυμνό ασκημένο σώμα, με έναν τρόπο που δεν έχει προηγούμενο στην ιστορία της αρχαίας ή της σύγχρονης τέχνης⁴⁰. Το σωματικό κάλλος του Ολυμπιακού αθλητή συχνά αποτέλεσε πηγή έμπνευσης, ενώ η συμμετρία, η αρμονία και ο σωματικός ρυθμός απεικονίστηκε σε κάθε είδους τέχνη⁴¹. Ο δισκοβόλος του Μύρωνα αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα της αναπαράστασης της τελειότητας του κλασικού αθλητή στην τέχνη⁴². Το σύμμετρον, η ευγενής αρμονία των μελών, η εικονιζόμενη λαμπρότητα δεν αποτελούν, παρατηρεί ο E. Curtius, παρά τα φυσικά γνωρίσματα του ελληνικού λαού, και την αποτύπωση της πνευματικής τους ουσίας⁴³.

Το κάλλος του αρχαίου αθλητή⁴⁴ εκφράστηκε στην τέχνη της ανδριαντοποιίας και με τους ανδριάντες των νικητών⁴⁵, ενώ εξίσου ενέπνευσε και την ποίηση, τη χορική λυρική, με τον *επινίκιο* ύμνο⁴⁶, αλλά και τη δραματική ποίηση⁴⁷. Ο αθλητής της Ολυμπίας δημιούργησε το τέλειο πρότυπο, τον ιδανικό τύπο του ανθρώπου, την εξιδανικευμένη απεικόνιση του σώματος, το οποίο στην αρχαία ελληνική τέχνη θεωρείται ότι φτάνει, ως *Κούρος*⁴⁸, στην κορύφωση της αρμονίας. Οι αγώνες, με την αισθητική τους λειτουργία, αποτελούν το χώρο στον οποίο το ανθρώπινο σώμα, γυμνό⁴⁹, υμνείται ως αξεπέραστο πρότυπο, το οποίο σε συνδυασμό με την πνευματική έκφραση διαμόρφωσε αυτό που η ιστορία κατέγραψε ως αξία διαχρονική, το «κλασικό».

Οι Ολυμπιακοί αγώνες απέβησαν ένας θεσμός πολυσήμαντος, και η Ολυμπία ένας τόπος συνάντησης της διανόησης και της τέχνης⁵⁰. Μεταξύ των καλλιτεχνών της κορυφαίος ο Φειδίας⁵¹, με το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία⁵², την τέχνη του οποίου επιδοκίμασε και ο ίδιος ο θεός⁵³. Επίσης, ο αδελφός του Φειδία Πάναινος⁵⁴, ο Πυθαγόρας ο Ρηγίνος⁵⁵, ο Πολύκλειτος⁵⁶, ο Πραξιτέλης⁵⁷, ο Μύρων⁵⁸, ο Λύσιππος⁵⁹, ο Παιώνιος⁶⁰ και ο Ονάτας⁶¹. Εκεί, καθώς επίσης και στους άλλους πανελλήνιους αγώνες⁶², για πρώτη φορά έλληνες ποιητές και ιστορικοί παρουσίασαν το έργο τους δημόσια. Μετα-

ξυ αυτών που επισκέφτηκαν την Ολυμπία ο Αναξαγόρας, ο Ηρόδοτος⁶³, ο Πίνδαρος, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, μεταξύ αυτών που εκφώνησαν εκεί λόγους ο Γοργίας (392 π.Χ.)⁶⁴, ο Ισοκράτης (385 π.Χ.), ο Λυσίας (386 π.Χ.), ο Δίων Χρυσόστομος (100 π.Χ.)⁶⁵. Εκεί πάνω στα αγάλματα εγχαράχτηκαν στίχοι σοφών, όπως του Ιππία⁶⁶, και για πρώτη φορά δόθηκαν δραματικές παραστάσεις κορυφαίων τραγωδών, όπως του Ευριπίδη⁶⁷.

Όλη αυτή η ατμόσφαιρα μέσα στην οποία τελούνταν οι αγώνες είχε, όπως είναι φυσικό, σημαντικά επιδράσει στους αθλητές, που αποτελούν την έμπυχη πλευρά των αγωνιστικών εκδηλώσεων. Η φυσιογνωμία του αρχαίου αθλητή, η ηθική του παρουσία προσδίδει μια ιδιαίτερη ποιότητα στους αγώνες, κάνοντάς τους ξεχωριστούς. Ο Μίλων⁶⁸, ο Θεαγένης⁶⁹, ο Πολυδάμας⁷⁰, ο Κλεομήδης⁷¹, ο Διαγόρας⁷², ο Αρριχίων⁷³ αποτελούν ηθικά αναστήματα, το όνομα των οποίων απηχεί ηρωικά κατορθώματα και αντίστοιχες παραδόσεις⁷⁴. Οι αθλητές της Ολυμπίας ήταν μέτοχοι, επομένως, ενός πολιτισμού, προσωποποιώντας τις αισθητικές κατηγορίες του ωραίου και του υψηλού⁷⁵. Υμνήθηκαν από ποιητές όπως ο Πίνδαρος, συγκίνησαν δημιουργώντας αξεπέραστα πρότυπα, κατακτώντας τα όρια του μύθου. Δεν έλειψαν και στην αρχαιότητα κριτικές για κάποιες υπερβολές ή αδυναμίες της ανθρώπινης φύσης⁷⁶, αλλά γενικά οι Ολυμπιακοί αγώνες ήταν ένας θεσμός ενδυναμωμένος μέσα από την αντιφατικότητα της ανθρώπινης φύσης⁷⁷. Ως εκ τούτου, δεν είναι τυχαίο που, μέσα σε μια πνευματική περιρρέουσα ατμόσφαιρα, κατέστησαν τελικά το πολιτιστικό κέντρο του Ολυμπιακού ιδεώδους, διατηρώντας την αίγλη τους για μια ολόκληρη χιλιετηρίδα⁷⁸.

Η τέχνη και η ποίηση, η έμπνευση, που αποτελεί την ανθρώπινη πεμπουσία, καλύπτει κάθε γωνιά της Ολυμπίας, με τα επιδέξια σμιλεμένα γλυπτά της⁷⁹. Από τα αετώματα⁸⁰ μέχρι το αρχαίο στάδιο και μέχρι το χρυσελεφάντινο ναό. Μια εσωτερική γραμμή ενώνει τη Νίκη του Παιωνίου⁸¹ και το «Δορυφόρο» του Πολυκλείτου⁸² με τον Ηνίοχο των Δελφών⁸³. Εξίσου, όμως, γεμίζουν τους τόπους αυτούς και όλα όσα έχουν γίνει εκεί και όλα όσα έχουν διασωθεί μέσα από τους θρύλους, τις αρχαίες μνήμες, τον ευφάνταστο μυθολογικό λόγο, την αποθέωση των νικητών⁸⁴. Στους σύγχρονους αγώνες παρατηρείται ευτυχώς μια ιερή αποτίμηση του αρχαίου χώρου της γέννησής τους. Η συγκίνηση μιας αθλητικής επιτυχίας, ο θαυμασμός για τις δυνατότητες του ανθρώπινου σώματος, όπου αυτό γίνεται με φυσικά μέσα, είναι και σήμερα μεγάλος. Ωστόσο, η Ολυμπία, οι Δελφοί, το αρχαίο τους παρόν κρύβουν ακόμη μια άλλου είδους συγκίνηση μες στη σιωπή τους, ίσως γιατί εκεί, και σε εκείνους τους αγώνες, έχει μείνει κάτι από την αθωότητα που χάσαμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μτφ. Θ. Βορέα, *Πίνδαρος. Επίνικοι*, εκδ. «Μπάυρον» (3^η), σ. 28.
2. Πρβλ. Mircea Eliade, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*, μτφ. Ελσης Τσοῦτη, εκδ. «Ι. Χατζηνικολή», 1981, σσ. 343 κ.ε. Τίτλος του πρωτοτύπου: *Traité d' Histoire des Religions*, «Payot», Paris 1964. Για το συμβολισμό του «κέντρου» ό.π., σσ. 354-6.
3. Η ολοκλήρωση του ολυμπικού πανθέου συνεχίστηκε και στην αρχαϊκή εποχή. Ο Απόλλων, ο θεός των Δελφικών αγώνων, είναι από τα νεότερα μέλη του ολυμπικού πανθέου: βλ. C. Morgan, *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century B.C.*, «Cambridge University Press», Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, σσ. 148-9.
4. Βλ. Pierre Guiraud, *Η Σημειολογία*, μτφ. Σάββα-Βάσου Βασιλείου, εκδ. «Ι. Ζαχαρόπουλος», Αθήνα 1989, σ. 100. Τίτλος του πρωτοτύπου: *La Sémiologie*, «Les Presses Universités de France», Paris 1971 (1^η).
5. Πρβλ. P. Guiraud, *Η Σημειολογία*, σσ. 100-1.
6. Πρβλ. Pierre Lénègue, «Ελληνικοί αγώνες. Ρωμαϊκά αθλήματα και αθλήματα της Κεντρικής Αμερικής: η ιδεολογία της αέναης επιστροφής», *Αρχαιολογία*, τχ. 4 (1982), σ. 12.
7. Πρβλ. Richard D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, «Columbia University Press», New York 1984, σ. 44.
8. Πρβλ. Jane Ellen Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. «Ιάμβλιχος», Αθήνα, σ. 14. Το βιβλίο αυτό αποτελεί απόσπασμα του έργου της συγγραφέως με τίτλο του πρωτοτύπου: *PROLEGOMENA. To the Study of Greek Religion*, «Cambridge at the Univ. Press», 1903: πρβλ. Robert Higgs, *God the Stadium. Sport and Religion*, New York 1995.
9. Πρβλ. R.D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, σσ. 41 κ.ε. Για τα ιερά και την ανάπτυξη των πόλεων-κρατών, βλ. C. Morgan, *Athletes and Oracles*, σσ. 1-25: για τα χαρακτηριστικά της πόλης-κράτους, βλ. R. Sealey, *A History of the Greek City-States ca. 700-338 B.C.*, Berkeley, Los Angeles, London 1976, L. H. Jeffery, *Archaic Greece. The City-States ca 700-500 B.C.*, New York 1976.
10. Πρβλ. Durantez C., «The Olympic Games as an Integrating Element of Panhellenism», *Olympic Review*, 208 (Febr. 1985), σσ. 99-101.
11. Norbert Elias, «Βία και αθλήματα», μτφ. Α. Ιωαννίδη, *Αρχαιολογία*, τχ. 4 (1982), σσ. 51-2: πρβλ. Κ. Γογγάκη, «Μορφές βίας στα αρχαία αθλήματα», στο: D.P.E.S.S. Trikala, *Annual International Sport Review*, 1/1999, ΤΕΦΑΑ Παν/μίου Θεσσαλίας, εκδ. «Ελλην», Τρίκαλα 1999, σ. 330.
12. Πρβλ. P. Guiraud, *Η Σημειολογία*, σ. 100.
13. Πρβλ. Augusta Höhle, *Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt*, Tübingen 1968: D.B. Kanin, *A political History of the Olympic Games*, Boulder 1981: πρβλ. Αθαν. Κανελλόπουλου, «Αξιοποίηση της Αρχαίας Ολυμπίας», στο: *Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου με θέμα «Ο Θεσμός των Ολυμπιακών αγώνων»*, Αρχαία Ολυμπία 3-7 Σεπτ. 1991, εκδ. Ελλην. Κέντρ. Έρευνας Αθλητ. Δικαίου, Αθήνα 1993, σσ. 39-46.
14. Πρβλ. Pierre Lénègue, «Ελληνικοί αγώνες», σ. 12.
15. Βλ. Lämmer M., «The Nature and Function of the Olympic Truce in Ancient Greece», *History of Physical Education and Sport*, 3 (1975), σσ. 37-52: πρβλ. R.D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, σ. 46.
16. Πausanias (Ηλεικά) 5.4.5. Γι' αυτό ο Ίφιτος παριστάνεται στην τέχνη να τον στεφανώνει μια γυναίκα φιοῦρα, η Εκεχειρία: Πaus. 5.10.10, 5.26.2, ενώ ο δίσκος του αναγράφει πάνω την ανακωχή που διακήρυσσαν οι Ηλείοι κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών αγώνων: Πaus. 5.20.1. Ο Ίφιτος ανανέωσε τους Ολυμπιακούς αγώνες και την Ιερή εκεχειρία μετά από χρησμό της Πυθίας των Δελφών: Πausanias 5.4.6.
17. Κ. Γογγάκη, *Ο Μυθολογικός κύκλος των Πυθίων αγώνων. Καταγωγή - Τελετουργία - Ερμηνεία*. Διδακτορική διατριβή (αδημοσίευτη), Αθήνα 1997.
18. Πρβλ. W. Gitter, «Olympia in the Service of Peace», *National Olympic Committee of the German Democratic Republic Bulletin*, 28 (1983), σσ. 13-16: Sven Guldenpiennig, «Philosophy of Relations Between Sport and

- Peace», *Dialectics and Humanism The Polish Philosophical Quarterly* (1984), σσ. 43-58.
19. Norbert Elias, «Βία και αθλήματα», ό.π., σ. 52· πρβλ. Κ. Γογγάκη, «Μορφές βίας», σ. 326.
 20. Παιουσανία 5.2.1.
 21. Βλ. Κ. Γογγάκη, *Ο Μυθολογικός κύκλος των Πυθίων αγώνων*, ό.π.
 22. Οι αγώνες αποτελούν μια ευκαιρία αναψυχής· Θουκυδίδου 2. 38· πρβλ. J. E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από τα *Prolegomena*), σ. 14.
 23. Πρβλ. C. Morgan, *Athletes and Oracles*, και ιδίως σσ. 39-43.
 24. Παιου. 5.15.8.
 25. Παιου. 5.15.12.
 26. Παιου. 6.21.2.
 27. Από την Ολυμπιακή βουλή δικάστηκε και ο Ξενοφών, αλλά οι Ηλείοι τον αθώωσαν· Παιου. 5.6.6.
 28. Παιου. 6.23.7.
 29. Πρβλ. R.D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, σ. 46.
 30. Πρβλ. Drew A. Hyland, *Philosophy of Sport*, Paragon House, St. Paul, Minnesota, 1990, σ. 9.
 31. Για την αμεροληψία των Ελλανοδικών· Φιλόστρατου, *Γυμναστικός* 45, Πλουτάρχου, *Λυκούργος* 20, Παιουσανία 5.21.16· πρβλ. *Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας*, Κείμενα και Επιμέλεια: Νίκος Σταμπολίδης - Γιώργος Τασούλας, Δίγλωσση έκδοση του Υπουργείου Αιγαίου, Αθήνα 2001, σ. 19.
 32. Πρβλ. Palaeologos C.L., «Ancient Olympia and its Moral Teaching», *Bulletin of the Federation Internationale d' Educatin Physique*, 53 (Okt./Dec. 1983), σσ. 17-24.
 33. Ισοκράτους, *Πανηγυρικός*, 43-46· πρβλ. Pierre Lénêque, «Ελληνικοί αγώνες», σ. 13.
 34. Παιουσανία 5.21.2 κ.ε.
 35. Παιουσανία 5.24.9. Γι' αυτό το λόγο τιμούσαν στην Ολυμπία τον «όρκιο Ζευ»· πρβλ. Αθαν. Κανελλόπουλου, «Αξιοποίηση της Αρχαίας Ολυμπίας», ό.π., σ. 43· πρβλ. *Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας*, σ. 21. Για την τελετουργία του όρκου, βλ. J.E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από τα *Prolegomena*), σσ. 95 κ.ε.
 36. Πρβλ. Αθαν. Κανελλόπουλου, «Αξιοποίηση της Αρχαίας Ολυμπίας», σ. 43.
 37. Παιουσανία 5.21.4· πρβλ. 5.24.10: «άνευ δώρων ποιείσθαι κρίσιν», αυτόθι.
 38. Βλ. Κωνίνας Γογγάκη, «Αρνητικές τάσεις του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού», στο: *Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία ελληνική διανόηση. Σημειώσεις Φιλοσοφίας Αθλητισμού*, εκδ. Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 2002, σσ. 90-3, 120· πρβλ. *Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας*, σ. 21.
 39. Πρβλ. A. Furtwangler, *Die Bedeutung der Gymnastik in der griechischen Kunst*, Leipzig 1905.
 40. Βλ. Kenneth Clark, *The Nude. A Study of Ideal Art*, London 1957· πρβλ. Hyde G., *Olympic Victor Monuments and Greek Athletic Art*, Washington 1921.
 41. Πρβλ. Ερν. Κούρτιου, *Ελληνική Ιστορία*, μτφ. από τη γερμανική γλώσσα Σπυρίδ. Λάμπρου, τόμ. Α', εκδ. «Δ. Σακελλαρίου», εν Αθήναις 1898, σσ. 33-6. Για τις 1.571 αθλητικές παραστάσεις στην αττική αγγειογραφία, βλ. «Εκδοτική Αθηνών», *Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1982, σ. 148.
 42. Ο έφηβος διακοβόλος πέτυχε με τον καλύτερο τρόπο τον καλλιτεχνικό σκοπό του Μύρωνα να απεικονίσει το ανθρώπινο σώμα εν κινήσει· βλ. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Ακαδημίας Επιστημών Ε.Σ.Σ.Δ., Ινστιτούτο Ιστορίας, μτφ. ομάδας ελλήνων επιστημόνων, εκδ. «Γεωργ. Παπακωνσταντίνου», Αθήνα 1978, σσ. 335-6.
 43. Ερν. Κούρτιου, *Ελληνική Ιστορία*, τόμ. Α', σσ. 33-4.
 44. Για το κάλλος τοις σώμασι: Πλάτωνος, *Συμπ.* 210α, *Γοργ.* 504α και *Γοργία*, *Ελένης Εγκώμιον* 1.
 45. Για τους ανδριάντες των νικητών· Παιου. 5.2.5, 5.12.5, 6.1.1 κ.ε.· βλ. Hyde G., *De olympionicarum statuis a Pausania commemoratis*, Halle 1903· πρβλ. R.D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, σ. 53· «Εκδοτική Αθηνών», *Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, σσ. 142 κ.ε. και 148· Κωνίνας Γογγάκη, «Το νόημα της Ολυμπιακής νίκης στην κλασική αρχαιότητα», στο: *Πρακτικά 2^{ου} Επιστημονικού Συμποσίου με θέμα «Ο αθλητής στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα. Αθήνα 2004»*, Λαμία 4-5 Απρ. 1998, εκδ. Ναυτ. Ομίλου Λαμίας, 1998, σ. 101 και σημ. 89, 90.
 46. Οι *Επίνοι* που εμπνεύστηκαν ο Σιμωνίδης, ο Βακχυλίδης και ο Πίνδαρος αποτελούν κορυφαία στιγμή για τον ελληνικό αθλητισμό· βλ. Albin Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφ. Αγαπητού Γ. Τσοπανάκη, εκδ. «Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1981 (5^η έκδ.), σ. 277. Τίτλος του πρωτοτύπου, *Geschichte der Griechischen Literatur*, Francke Verlag, Bern und München 1971 (Dritte Auflage)· J.E. Harrison, *Themis. A Study of the social origins of Greek Religion*, London 1963, σ. 257.
 47. Σοφοκλέους, *Ηλέκτρα*, στ. 678-763, ιδιαίτερα στ. 685-686· πρβλ. Κωνίνας Γογγάκη, «Προσέγγιση των Πυθίων αγώνων διά της αγγελικής ρήσης στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή», *Λόγος και Πράξη*, τχ. 45 (1991), σσ. 106-116.
 48. Πρβλ. G. Richter, *Kouroi*, London 1960· Νικόλαου Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1994, 1995, σ. 20. Ο Κούρος, εκτός από ανθρωποποιημένος θεός, είναι και θεοποιημένος ολυμπιονίκης, που παρουσιάζεται με την «ηρωική γυμνότητα»· πρβλ. Νικ. Γιαλούρη, ό.π., και Άγγελου Γ. Προκοπίου, *Αθήνα. Ιστορία του Πολιτισμού*, εκδ. «Πύρινος Κόσμος», Αθήνα 1972, σ. 169.
 49. Στα ελληνικά αγάλματα, στο γυμνό φυσικό σώμα των ελληνικών αγαλμάτων εκφράζεται μια εναρμόνιση των πρωτόγωνων ενστικτών με τον κόσμο του πνεύματος· πρβλ. Ελι Φωρ, *Ιστορία της Τέχνης. Η αρχαία τέχνη*, τόμ. 1, μτφ. Βασίλη Τομανά - Ιόλης Βιγγοπούλου, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1993, σ. 247. Τίτλος του πρωτοτύπου: Elie Faure, *Histoire de l'art. L'art antique*, Paris.
 50. Βλ. C. Renfrew, «The Minoan-Mycenaean Origins of the Panhellenic Games», στην έκδοση του W. Rashke, *The Archaeology of the Olympics*, USA 1988, σ. 13· πρβλ. Κωνίνας Γογγάκη, «Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην παιδική λογοτεχνία: "Asterix aux jeux Olympiques"», *Αθληση και Κοινωνία*, τχ. 19 (1998), σ. 91 και σημ. 15.
 51. Ο Φειδίας εγκλώβιζε μια διανοητική ενέργεια στο έργο του· βλ. Ελι Φωρ, *Ιστορία της Τέχνης. Η αρχαία τέχνη*, τόμ. 1, σσ. 229-61.
 52. Παιου. 5.10.2, πρβλ. Παιου. 5.11.7· Τζων Μπόρντμαν, *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, μτφ. Ανδρέα Παππά, εκδ. «Υποδομή», Αθήνα 1980, σ. 127. Τίτλος του πρωτοτύπου: Joan Boardman, *Greek Art*, 1964 (1st), 1973· πρβλ. Ελι Φωρ, *Ιστορία της Τέχνης*, σσ. 251-61· Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 25-6.
 53. Παιου. 5.11.9.
 54. Παιου. 5.11.5-6.
 55. Παιουσανία 6.4.4, 6.6.1, 6.6.6, 6.7.10, 6.13.1, 6.13.7.
 56. Παιου. 6.2.7, 6.7.10, 6.13.6. Βλ. P. Amandry, *A propos de Polyclète: Statues d' olympiques et carrière de sculpteurs*, Bonn 1957. Ο Πολύκλειτος και ο Μύρων έχουν πάρει από τη μορφή του αθλητή την ιδέα των αρμονικών αναλογιών που θα ορίσουν το ανδρικό σώμα· βλ. Ελι Φωρ, *Ιστορία της Τέχνης*, σ. 231.
 57. Παιου. 5.17.3, 6.26.1. Για τον «Ευριπίδη της γλυπτικής» όπως τον αποκαλεί, βλ. Ελι Φωρ, *Ιστορία της Τέχνης*, σσ. 263-69· πρβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», σσ. 31 κ.ε.
 58. Παιου. 6.2.2, 6.8.4· πρβλ. «Εκδοτική Αθηνών», *Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 149.
 59. Παιου. 6.1.5, 6.14.12· πρβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», σ. 33· πρβλ. «Εκδοτική Αθηνών», *Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 150.
 60. Παιου. 5.26.1· πρβλ. Παιου. 5.10.8, πρβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», σ. 28.
 61. Παιου. 5.25.10, 5.25.13, 6.12.1.
 62. Με την αναφορά στην «πολιτισμική αξία των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων» αδικούνται ίσως κάπως οι Πύθιοι αγώνες, των Δελφών, οι οποίοι μάλιστα προηγούνται σε παλαιότητα των Ολυμπιακών ως προς το μουσικό μέρος. Παρά τη μεγάλη επιτυχία τους, ωστόσο, οι αγώνες δεν ξεπέρασαν

- ποτέ σε φήμη τους Ολυμπιακούς: πρβλ. R.D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, σ. 44.
63. Ο Ηρόδοτος ο ιστορικός είναι άλλος από τον ομώνυμο αθλητή από τις Κλαζομενές, ο οποίος συμμετείχε στους αγώνες και ήταν ο πρώτος Κλαζομενίος ο οποίος ανακηρύχθηκε νικητής στην Ολυμπία: Πaus. 6.17.2.
64. Πaus. 6.17.6-7.
65. Πρβλ. Αθαν. Κανελλόπουλου, «Αξιοποίηση της Αρχαίας Ολυμπίας», σ. 42: Κ. Γογγάκη, «Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην παιδική λογοτεχνία: 'Asterix'», σ. 91 και σημ. 16.
66. Πaus. 5.25.4.
67. Ο Ευριπίδης ηττήθηκε στην 91^η Ολυμπιάδα από τον αντίπαλό του Ξενοκλή: Αιλιανού, *Ποικ. Ιστ.* 2. 8.
68. Μίλων από Κρότωνα: Πaus. 6.14.5-8: βλ. J. Goehler, «Milon von Kroton», *Die Leibeserziehung*, 4 (1955), σσ. 65-87.
69. Θεαγένης ο Θάσιος: Πaus. 6.6.5-6, 6.11.1-9: πρβλ. Erwin Rohde, *Ψυχή. Η λατρεία των Ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, μτφ. Παυλογεωργάτου Κ., εκδ. «Ιάμβλιχος», Αθήνα 1998, σσ. 142-3. Τίτλος του πρωτοτύπου: *PSYCHE. The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Ancient Greeks*: πρβλ. H.A. Harris, *Greek Athletes and Athletics*, Hutchinson of London, 1964, σσ. 115 κ.ε.: πρβλ. Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας, σσ. 99-100.
70. Πολυδάμας από Σκοτούσσα της Θεσσαλίας: Πaus. 6.5.1-9: πρβλ. E. Rohde, *Ψυχή*, σ. 143, H. A. Harris, *Greek Athletes and Athletics*, σ. 120 κ.ε.
71. Κλεομήδης από Αστυπάλαια: Πaus. 6.9.6-7: πρβλ. E. Rohde, *Ψυχή*, σσ. 134-5, H.A. Harris, *Greek Athletes and Athletics*, σ. 119: πρβλ. Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας, σ. 108.
72. Διαγόρας ο Ρόδιος: Πaus. 6.7.1 κ.ε., 6.7.3: πρβλ. H.A. Harris, *Greek Athletes and Athletics*, σσ. 123 κ.ε.: πρβλ. Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαιότητας, σσ. 113-4.
73. Αρριχίων: Φιλόστρ. *Εικόν.* II. 6. 2-5, Πaus. 8.40.1-2. Ο ανδριάντας του έχει τα χαρακτηριστικά της τέχνης των αρχαίων Κούρων: Πausανία, αυτόθι: πρβλ. Α.Γ. Προκοπίου, *Αθήνα. Ιστορία του Πολιτισμού*, σ. 169.
74. Για το φαινόμενο της ηρωολατρείας και το αρχικό νόημα της λέξης *ήρωας*, πρβλ. Lewis Richard Farnell, *Ο Ηρωας στην αρχαία ελληνική θρησκεία*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. «Ιάμβλιχος», Αθήνα 1996, σσ. 19 κ.ε. και ιδίως 36 κ.ε. Τίτλος του πρωτοτύπου: *Heroic Cults in Ancient Greece and The Ideas of Immortality*, Oxford 1921.
75. Πρβλ. Πλάτωνος: *Συμπ.* 182c, 186e, 205d, *Λάχης* 182c, *Πρωταγ.* 312b, 326b-c, *Αντερρασταί* 134b και Γοργία *Ελ. Εγκώμ.* 1: πρβλ. Κ. Νιάρχου, «Η Ολυμπιακή ιδέα ως αξία», στο: *Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα «Ο Θεσμός των Ολυμπιακών Αγώνων»*, Αρχαία Ολυμπία 3-7 Σεπτ. 1991, εκδ. Ελλην. Κέντρ. Έρευνας Αθλητ. Δικαίου, Αθήνα 1993, σσ. 149-53.
76. Αθηναίου, *Δειπνοσοφ.* 10, 412d-f, 413a-f, Ξενοφάνους απόσπ. 2D (παραδ. Αθην., *Δειπνοσοφ.* 10, 413f-414c), Ευριπίδου, *Αυτόλυκος* απόσπ. 282 Nauck (παραδ. Αθην., *Δειπνοσοφ.* 10, 413c-f), Ισοκράτους, *Πανηγ.* 1-2, Πλάτωνος, *Πολιτ.* 403e-404b, *Νόμ.* Ζ' 796a: πρβλ. Αθηναίου, *Δειπνοσοφ.* 10, 412d-413c: πρβλ. Γ. Κουμάκη, «Αμφισβήτηση των αθλητικών αγώνων», στο: *Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα «Ο θεσμός των Ολυμπιακών αγώνων»*, Αρχαία Ολυμπία 3-7 Σεπτ. 1991, εκδ. Ελλην. Κέντρ. Έρευνας Αθλητ. Δικαίου, Αθήνα 1993, σσ. 387-96. Επίσης, Κ. Γογγάκη, «Αρνητικές τάσεις του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού», στο: *Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία ελληνική διανόηση*, σσ. 54-122.
77. Πρβλ. Κωνίνας Γογγάκη, «Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην παιδική λογοτεχνία: 'Asterix'», σ. 91.
78. Πρβλ. Α. Μαρινού, «Το Ολυμπιακό Ιδεώδες, η αρχή της ασιοκρατίας και η ενωμένη Ευρώπη», J. Απόη, «Η Ολυμπία ως πολιτιστικό κέντρο και ιερός άθλος», στο: *Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου με θέμα «Ο θεσμός των Ολυμπιακών αγώνων»*, Αρχαία Ολυμπία 3-7 Σεπτ. 1991, εκδ. Ελλην. Κέντρ. Έρευνας Αθλητ. Δικαίου, Αθήνα 1993, σσ. 57 κ.ε., 81 κ.ε., αντιστοίχως.
79. Πρβλ. Τζων Μπρόρντμαν, *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, σ. 127.
80. Πaus. 5.10.6-8: πρβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», *εικόνες* 109-110, 111, 112-113, 116, 117, περιγραφική και σχολιασμός σσ. 249-50.
81. Πaus. 5.26.1: πρβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», *εικόνα* 97, περιγρ.-σχολ. σ. 246.
82. Τον αποκαλούσαν επίσης και «Κανόνα» και μαζί με το ομώνυμο σύγγραμμά του παρέμειναν ως πρότυπα και για τους γλύπτες των επόμενων γενεών: πρβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτά*, «Εκδοτική Αθηνών», σ. 28, πρβλ. *εικ.* 91, περιγρ.-σχολ. σ. 245. Ο «Δορυφόρος», ιδανική κορμοστασιά εφήβου που φέρει δόρυ, αποτελεί ένα από τα πιο εκφραστικά έργα του γλύπτη, στην υψηλότερή του έκφραση, της εξαιρετικά λεπτής και πιστής απεικόνισης του ανθρώπινου σώματος: βλ. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Ακαδημίας Επιστημών Ε.Σ.Σ.Δ., σσ. 336-7.
83. Πρβλ. Μανόλη Ανδρόνικου, *Δελφοί*, «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1990, σ. 25, «Εκδοτική Αθηνών», *Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, σ. 150.
84. Πρβλ. Κ. Γογγάκη, «Το νόημα της Ολυμπιακής νίκης στην κλασική αρχαιότητα», ό.π., σσ. 95-105.

* Η Κωνσταντίνα Γογγάκη είναι λέκτορας Φιλοσοφίας Αθλητισμού Πανεπιστημίου Αθηνών.